

**ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ
САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРІ**

**ТРАДИЦИИ И ОБРЯДЫ
КАЗАХСКОГО НАРОДА**

**KAZAKH TRADITIONS
AND CUSTOMS**

УДК 391/395
ББК 63.5 (5 қаз)
К-30

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі

Министерство образования и науки Республики Казахстан

Л. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің ғылыми кеңесі бекіткен

Утверждено ученым советом Евразийского национального университета им. Л. Гумилева

Кенжеахметұлы С.

К-30 Қазақ халқының салт-дәстүрлері. – Алматы: «Алматыкітап баспасы» ЖШС, 2017. – 312 бет, суретті.

Кенжеахметұлы С.

Традиции и обряды казахского народа. – Алматы: ТОО «Алматыкітап баспасы», 2017. – 312 с., ил.

ISBN 978-601-01-2998-6

Қазақтың ұлттық тәрбиесінің алтын қазығы – оның салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы. Осы бай мұраны зерттеген белгілі жазушы, этнограф-педагог Сейіт Кенжеахметұлының жазған еңбектері баға жетпес бай қазына. Ел есінен шығып бара жатқан “бел көтерер”, “немеурін”, “құттық”, “қыз алар”, “ақтай жоқтау”, “шүлен тарату”, “биеқысырамас”, “қасқа жазасы” тағы да көптеген әдет-ғұрыптың 350 түрін тауып, жүйелеп көрсеткен бұл жинақты анықтамалық десек те болады. Ғылыми-танымдық, көркемдік-тәрбиелік жағынан ұтымды әрі тартымды жазылған бұл еңбек қазақтың мәдениеті мен мінезін, тұрмысы мен салт-дәстүрінің ерекшеліктерін даралап көрсетеді.

В книге известного писателя, журналиста, этнографа, педагога С. Кенжеахметұлы дается описание и толкование 350 примет, традиций и обрядов казахского народа.

Автор обращается к тем, кто хочет больше узнать о казахах, их обычаях и менталитете, а также к родителям, учителям, воспитателям подрастающего поколения и ко всем почитающим и развивающим традиции предков.

УДК 391/395
ББК 63.5 (5 қаз)

ISBN 978-601-01-2998-6

© Кенжеахметұлы С., 2010
© «Алматыкітап баспасы» ЖШС, 2017

Сейіт Кенжеахметұлы

**ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ
САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРІ**

**ТРАДИЦИИ И ОБРЯДЫ
КАЗАХСКОГО НАРОДА**

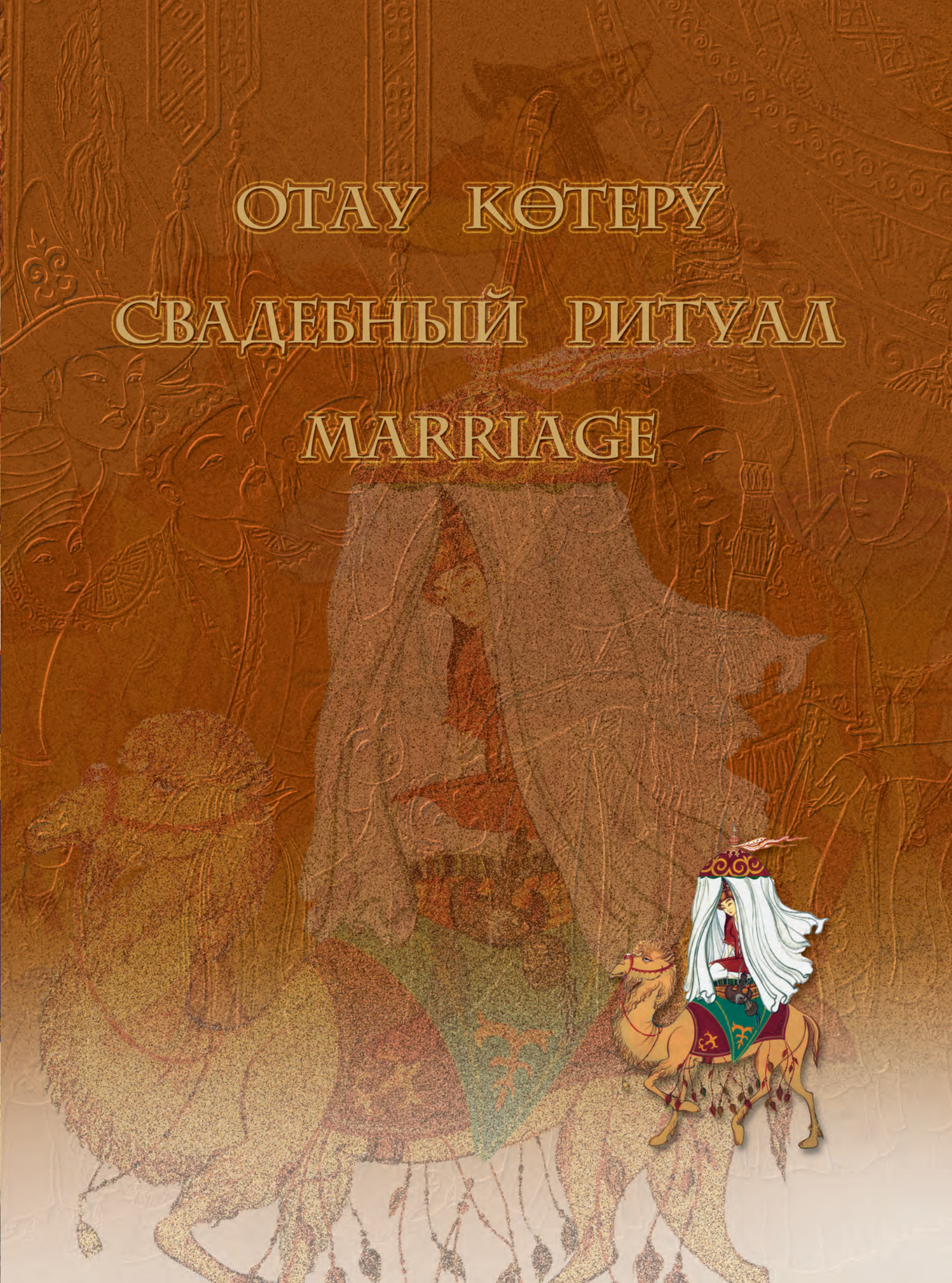
**KAZAKH TRADITIONS
AND CUSTOMS**

Алматыкітап баспасы
2017

ОТАУ КӨТЕРҮ
СВАДЕБНЫЙ РИТУАЛ
MARRIAGE

Қыз айттыру

Қыз айттыру (дәстүр). «Қыз айттырудың мұндай тәртібі Есім ханның бұйрығы бойынша орнаған көрінеді» (Ы. Алтынсарин). Әр ата-ана өз ұлының болашақ қалыңдығын ерте ойластырады, өзінің теңін іздейді. «Анасын көріп қызын ал» деген қағиданы қатаң ұстайды. Яғни, болашақ құдасын орынды жерден, жақсы кісілерден, аталы, іргелі ауылдан қарайды. Тұқымында, тегінде ауруы бар отбасының қыздарына сөз салмайды. Лайықты деген адамдарына әдейі барып, балаларының болашағы туралы әңгіме қозғайды, өздерінің құда болу ниетін білдіреді. Мұны «қыз айттыру» дейді. Бұл жолдың да түрлі ереже, тәртіптері бар. Егер балалар (ұл, қыз) жас болса, тіпті іште жатса да ерте келіп сөз байласады. Мұндай адамдар көбіне бірін-бірі жақсы білетін, өте сыйлы, дос кісілер арасында болады. Олар алдымен іште жатқан балаларын бір-біріне (әрине, бірі ұл, бірі қыз болса) қосу туралы келіседі. «Атастыру» деген осы. Мұны «бел құда» дейді. Бесікте жатқан балаларды атастырса оны «бесік құда» дейді. Кейде қыз алған құда енді сол үйге өз қызын беретін болса, мұны «қарсы құда» дейді. Бұрын құда болған кісілер құдалықты тағы жалғастыратын болса, оны «сүйек жаңғырту» деп атайды. Қыз бойжеткен, ұл ержеткен жағдайда екі жасты қосу «құда түсу» арқылы жасалады.

Қазақтың ертеден белгіленген заңы бойынша жеті атадан бері қыз алыспайды. Некелік ережеде әйел күйеуден 8 жас, еркек әйелден 25 жас үлкен болса, қосылуға рұқсат етілмейді. Әрине әменгерлік жолда бұл шектеуге қарамайтын жайлар да бола береді. «Қыз айттыру», баталасу жас отаудың беріктігін, сенім мен сыйластықтың негізін қалайды.

Қыз айттыру

Женитьба сына всегда волновала родителей. Будущую невесту высматривали раньше, чем сын достигнет совершеннолетия. Искали подходящую семью хороших, знатных, уважаемых людей. Если узнавали, что в роду девушки были больные из-за плохой наследственности, то ее не сватали. К людям достойным, на их взгляд, специально ездили поговорить о будущем своих детей, выражая желание стать сватами.

Существуют различные виды «қыз айттыру» — сговора сватов. Если дети (мальчик, девочка) маленькие или даже еще не родились, а семьи договариваются в будущем стать сватами, значит, они очень хорошо знают друг друга, давно дружат. До рождения малышей, если, конечно, позже у одних будет мальчик, а у других — девочка, родители договариваются стать сватами. Вышеназванное сватанье называется «бел құда» (до рождения детей). А если сватают детей с колыбели — «бесік құда» («бесік» — колыбель). Иногда человек, женившийся сына на дочери свата, сам потом выдает свою дочь за сына своего свата; его так и называют: «қарсы құда» — «встречный сват». Людей, продолживших свое сватовство, то есть ставших дважды сватами, называют «сүйек жаңғырту» — обновившими родство. Женитьба взрослых детей осуществляется после обряда «құда түсу» (сватовства).

Родственные отношения у казахов учитывались в основном до седьмого колена. Об этом свидетельствует древний обычай, запрещающий браки между мужчинами и женщинами своего рода. По правилам бракосочетания, женщина не должна быть старше мужчины больше, чем на 8 лет, а мужчина — старше женщины больше, чем на 25 лет. На неравный брак разрешение не дается.

Обычай «қыз айттыру» служит своеобразной основой новой крепкой и примерной семьи.

Kyz aittyru

Parents were always occupied with their son's marriage. They were searching for a future fiancée for him long before he attained his majority. A competent family of good, distinguished, and respected people was requested. If in a girl's kinfolk there were unhealthy relatives (the genetic inheritance), she was never sought in marriage. Parents made special visits to people worthy to their mind, in order to discuss their children's future, and to express their wish to become the matchmakers (relatives-in-law).

There are different kinds of 'kыз aittyru'. If children (a boy and a girl) are still babies, or even unborn yet, but the both parties agree to become the relatives-in-law in future, it means that these people know each other very well and are close family friends. Before babies are born (of course, if one of them is a boy, and another is a girl), the parents reach an accord to become the relatives-in-law ('atastyru'). The above-mentioned woo is called 'bel kuda' (before the birth of children), and if children are planned to be married since their birth — 'besik kuda' (besik means a cradle). Sometimes a person who arranged the marriage of his son and his matchmaker's daughter, agrees that his daughter should be married to his matchmaker's son, and in this case both matchmakers are called 'karsy kuda' (mutual matchmaker). People who continued their matchmaking (i.e. who became the matchmakers again) are called 'suyek zhangyrtu'. The grown-up children's marriage is completed after 'kuda tusu' (the matchmaking).

Relations between relatives Kazakhs observed generally until the seventh generation. Thus declares an old custom prohibiting the marriage between men and women of one and the same bloodline. According to the matrimonial rules, a woman must not be more than eight years older than a man, and a man must not be more than twenty five years older than a woman. No permission is given for an unequal marriage.

'Kыз aittyru' serves as a certain foundation for a new steady and exemplary family.

Қамшы қайтару

Қамшы қайтару (дәстүр). Қамшы — қазақтың тұрмысы мен мәдениетінде бірнеше қызмет атқаратын қасиетті зат, құрал есебінде саналған. Мысалы, халқымыздың ұғымы мен әдетіне қамшы тастау (сөз сұрау), қамшы жұмсады (сабады, күш көрсетті), қамшы болды (әсер етті, себеп болды (жақсы мағынада) деген сөздер жиі кездеседі. Солардың бірі — қамшы қайтару дәстүрі.

Аталған дәстүр — құдалық, яғни құда түсу жолында жасалатын таза қазақи ұғымды көрсететін жолдардың бірі. Мұның жөн-жосығы былай. Ұлына қалыңдық іздеген жігіт әкесі ауылдың ақсақалы мен азаматтарына және өз туыс-туғандарына жолығып, шаруасын айтады. Бұған жанашырлар ақыл қосып, пәлен жерде осындай жақсы адам бар және оның бойжеткен қызы барын айтады. Әрине, бұл жерде болашақ құдалардың текті аталардан болуын әркім қалайды. Сөйтіп жігіттің әкесі өзінің беделді адамдарын ертіп қыздың әкесінің үйіне барып түседі. Қонақасын ішіп аттанған қыздың әкесі өз қамшысын кереге басына іліп кетеді. Мұны көрген қыздың әкесі келген кісілердің аты-жөнін, ата-тегін білгеннен кейін оларға тиісті жауабын беруі керек. Егер қыздың басы бос болмаса (біреуге айттырылып қойылса) немесе қызын бергісі келмесе қамшы иесіне қайтарылады. Мұны «қамшы қайтару» дейді. Бұған жігіт әкесі ренжімейді.

Қамшы қайтару

Камча — имущество, выполняющее несколько функций, она занимает особое место в быту и культуре казахского народа. Вот несколько примеров применения камчи в народном понимании: «қамшы тастау» (бросить на середину камчу) — просить слово для высказывания; «қамшы жұмсау» — пустить в ход камчу; «қамшы болу» — подстегнуть, то есть послужить поводом. Данные выражения и действия часто встречаются в повседневной жизни. Одна из таких традиций — «қамшы қайтару» (возвращение камчи).

Названной традиции придерживаются во время сватовства. Отец, выбирающий невесту для сына, посвящает аксакалов аула и родственников в это непростое дело. Они же указывают, где и у кого есть девушка на выданье. Обязательно учитывается то обстоятельство, что будущие сваты должны быть одинаковыми по происхождению, это естественное желание каждого. Отец жигита вместе с уважаемыми людьми прибывает к отцу девушки. После угощения отец жигита перед отъездом вывешивает камчу на кереге (решетку юрты). Отец девушки после знакомства с гостями, поняв намек, должен дать соответствующий ответ. Если девушка помолвлена ранее или же родители не желают выдавать дочь, то отец девушки возвращает камчу хозяину. Отсюда и название традиции — «қамшы қайтару». Отец жигита не должен обижаться отказу.

Kamshy kaytaru

Kamshy kaytaru (a custom). Kamshy is a holy instrument in Kazakh life and culture, which serves some functions. For instance there are some words as kamshy tastau (asking for a word), kamshy zhumsady (hitting smb. with a whip), kamshy boldy (to cause, to influence) in our people's custom. One of them is kamshy kaitaru custom.

The called custom is met in match-making. It is explained in this way. The father, who looks for a bride his son, meets with the old men of aul, people and relatives, and the father tells them his affair. If there is a grown up girl in the village, they say about her, and her family, her parents. Of course, everybody wants to have noble, rich match-making. So the father of the fellow with the authorized people go to the house of the girl's father. After the having food the fellow's father hang his whip on the top of kerege. Seeing it and knowing the names of arrived people, their origins, the father of the girl should give an answer. If the girl not free (if the girl is proposed to smb. as a wife), or the girl's father doesn't want give his daughter, then the whip is returned to his owner. It is called "kamshy kaitaru". The fellow's father shouldn't be offended.

Қыз көру

Қыз көру (салт). «Мырзалар қыз таңдаған келсін мұнда, жігітті қыз көретін біз көрелік» (Т.Жомартбаев). Кейде «қыз таңдау» деп те аталады. Салт бойынша белгілі кісілердің балалары немесе өнерпаз, сал-сері жігіттер өзіне лайық қыздарды ел ішінен өздері таңдаған. «Пәлен жерде жақсы қыз бар» дегенді естіген жар таңдаған жігіттер өнерлі дос-жолдастарын ертіп қыз ауылына барады. Қазақта «қызды кім көрмейді, қымызды кім ішпейді» деген мақал қыз іздеген жігіттерге жол ашады. Ондай жігіттерге ешкімнің наразылық білдіруге, тосқауыл жасауға хақысы жоқ. Керісінше жігіттерді салтанатпен қарсы алған. Ауылдың бойжеткен өр мінезді, еркін қыздары мұндайда «қыз көретін жігітті біз көрелік» деп белсене шығып, жігіттермен өнер сынасқан. Жігітке олар да сын көзбен қарап, өз ойын ашық айтқан. Осындай жолда бірін-бірі сынаған қыз-жігіттер айтысқа түскен. Осыдан кейін ұнатқан жастар сөз байласып, жігіт жағы құда жіберген. Демек,

жігіт пен қыз бірін-бірі ұнатқан жағдайда да құдалық жолы жасалған. Олай болса, бұрын да қыз-жігіттің ұнатып, сүйіп қосылған кездері болған.

Әрине, қазақ салтында «қыз таңдау», «қыз көру» әр кезде бола бермеген. Оған аты белгілі адамдардың балалары мен жігіттердің ғана қолы жеткен. «Қыз көру» салты Т.Жомартбаевтың «Қыз көрелік» романында кеңірек суреттелген.

Қыз көру

«Қыз көру» — смотрины невест, иногда называли «қыз таңдау» — выбор невесты. По обычаю дети знаменитых людей или просто искусные жигиты устраивали смотрины девушек для женитьбы. Прослышав, что в дальнем ауле есть хорошая, красивая девушка на выданье, жигиты со своими друзьями отправлялись выбирать суженую. Казахская народная поговорка «Қызды кім көрмейді, қымызды кім ішпейді» («Кто ж не пьет кумыс, кто ж на девушку не смотрит») открывает жигитам все дороги.

Будущим женихам не было запрета на смотрины девушек. Их старались встретить с почетом. А гордые, свободолюбивые девушки аула выражали свою волю словами: «Қыз көретін жігітті біз көрелік» («Мы тоже хотим посмотреть на жигитов, прибывших на смотрины») — и начинали состязания в разных видах искусства. Они смотрели на жигитов оценивающе и открыто высказывали свое мнение. На подобных встречах часто затевались айтысы между девушками и жигитами. Понравившиеся друг другу девушка и парень объяснялись в чувствах, и жигит отправлял сватов. Выбор оставался за влюбленными.

Но не всегда молодым людям разрешалось выбирать себе пару. Это могли позволить себе лишь дети влиятельных людей или прославленные жигиты. Обычай «қыз көру» подробно описывается в романе Т. Жомартбаева «Смотрины».

Kyz koru

The bride-show. 'Kyz koru' was sometimes called 'kyz tandau'. Traditionally, children of famous people or just artful zhigits (young men) arranged bride-shows for someone's marriage. Having heard that in some distant aul (village) there lived a good, beautiful marriageable girl, zhigits with their friends moved out to choose themselves a spouse. The Kazakh proverb 'kyzdy kim kormeidi, kymyzdy kim ishpeidi' — 'he who doesn't drink kumys (mare's milk) cannot seek the hand of a girl' clears all the ways before zhigits.

Zhigits seeking to get married were not prohibited to have a look at girls. People tried to meet them with respect. Brave and independent girls of this aul, who reached their marriageable age, manifested their will with the words: 'kyz koretin zhigitti biz korelik' — 'shows like this we would like to arrange too', and began competitions in the arts. They looked at zhigits appraisingly and overtly expressed their opinion. At the meetings like that girls and zhigits often performed aityses (competition in song improvisation). After that the boy and the girl who liked each other, came to terms, made their declarations of love to each other, and zhigit sent his matchmakers to the girl's parents. Lovers made their choice themselves.

But young people often were forbidden to find a partner by themselves. It was usually permitted to children of distinguished parents or to famous zhigits. The custom 'kyz koru' is described in details in the novel 'Kyz korelik' by T. Zhomartbayev.

Қыз алып қашу

Халқымыздың дәстүрінде бұрын екі жас құда түсу жолымен, яғни әке таңдауы мен келісімі арқылы қосылған. Дегенмен кейбір жігіттер өзінің сүйген қызын алып қашу арқылы қосылған кездері де болған. Кейде оның арты үлкен жесір дауына айналған, өйткені ол кезде басы бос қыз бола бермеген. Олар ерте айттырылатын.

Тарихтан белгілі болғандай, Қалқаман Мамырды, Кебек Еңлікті алып қашып қосылған. Әрине, оның арты қайғыға ұласқаны белгілі. Абайдың інісі, Құнанбайдың оқыған ұлы Халиолла Өскенбаев (1849 — 1870) өзінің сүйген қызын алып қашқан, бірақ қатал заман шешімі оларды қайта айырып жіберді.

Қыз алып қашудың да түрлері көп. Мысалы, бірін-бірі сүйген жігіт пен қыз қашып кетіп қосылады. Ал кейбір жігіттер қыздың келісіміне қарамастан, зорлықпен алып қашады. Соңғыларының жарасып кететіндері де, кейін дәм-тұздары жараспайтындары да бар.

Қыз алып қашу

«Қыз алып қашу» — умыкание невесты. По традиции молодым людям подбирали пару родители. Однако некоторые жигиты, вопреки родительской воле, выкрадывали своих возлюбленных. Кража невесты обычно заканчивалась распрями, так как в то время практически не было свободных девушек: их засватывали с раннего возраста.

Калкаман выкрал красавицу Мамыр и женился на ней, как и Кебек воссоединился с любимой Енлик, однако эти запечатленные в народных преданиях истории имели печальный исход. Младший брат Абая, образованный сын Кунанбая Халиолла Оскенбаев (1849 — 1870), в свое время выкрал возлюбленную, но суровые законы того времени их разлучили.

Иногда умыкание невесты совершалось по обоюдному согласию любящих сердец, иногда — против воли девушки.

Kyz alip kashu

Kyz alip kashu (to steal a girl). Young couples were selected by parents on traditions. However some fellows, notwithstanding parental will, stole their sweethearts. The theft of the bride is usually ended the strife, at that times there were not “free” girls practically: they were proposed to smb. else as a wife from early times.

Kalkaman stole beautiful Mamyr and married to her, as Kebek was united with loved Enlik, however these histories had a sad upshot. The younger brother of Abai, a well-educated son of Kunanbay Haliolla Oskenskaev (1849-1870), at his time stole his sweetheart, however they were separated with severe laws of that time.

Sometimes kiz alip kashu ended on mutual agreement loving hearts, sometimes — against will of the girl.

Шеге-шапан

Шеге-шапан (дәстүр, кәде). Құда болуға баталасқан екі жақ келіскеннен кейін бір-біріне сый-сияпат ұсынады. Жігіт жағы қызға «қарғыбау» (білезік немесе мойнына алқа) таққаннан кейін қыздың әкесі жаушыға «шеге-шапан» жабады. Бұл — «уәде пісті» деген сөз. «Жаушы» жіберген жақ — жігіт ауылы келе жатқан өз «жаушыларының үстіндегі жаңа, яғни «шеге-шапанын» көріп, оларды шашу шашып қарсы алады.

Шеге-шапан

«Шеге-шапан» — особый подарок. После обоюдного согласия породниться сваты в знак уважения преподносят друг другу подарки. Со стороны жигита — это «қарғыбау» (букв.: уздечка и поводья, а на деле — скакун или иноходец). А отец девушки накидывает на плечи доверенному посланцу жениха (жаушы) праздничный халат — «шеге-шапан». Увидев на своем посланце новый шапан, встречающие осыпают его «шашу» — конфетами, сладостями и монетами.

Shege-shapan

'Shege-shapan' is a peculiar gift. After the mutual agreement has been reached, the matchmakers give presents to each other in order to show their mutual respect. From the zhigit's side it is called 'kargybau' (*literally*, kargy means bridle, bau means lead) — actually, a racer or a pacer horse. And the girl's father puts on shoulders of zhaushy (the fiancée's representative) a gorgeous shapan — 'shege-shapan' (shege means a nail). When relatives waiting zhaushy back see that he wears a new shapan, they shower him with shashu: candies and money.

Құда түсу

Құда түсу (дәстүр). «Итбай Тұрлығұлға құда түсіп мал алуға даярлана бастады» (С. Көбеев). Ертеден және қазір де жалғасып келе жатқан әрі жарасты дәстүрлердің бірі — құда түсу. Жігіттің әкесі немесе жақын туыстары қызы бар үйге құда түседі, яғни бой жеткен қызын сұрайды. Құдалар құрметке лайық сыйлы адам деп саналады. Қыз әкесі келісім берген соң құдалықтың жөн-жоралғыларын жасайды. Оның түрі өте көп... мысалы: құда аттанар, құда тарту, ат байлар, құйрық-бауыр асату, тағы басқа ырымдар мен кәделер, алымдары болады (кәдеге қараңыз). Құдалықты басқарып барған адам «бас құда» деп аталады. Тұрмыс құратын жігіт пен қалыңдықтың әкелері бір-біріне «бауыздау құда» деп аталады.

Құда түсу — қазақтың ең үлкен той-думаны мәртебелі, жарасты әрі мән-маңызы бар салт-дәстүрлерінің бірі. Онда түрлі ойын-сауық, әзіл-қалжыңдар, палуан күрес, айтыс, өлеңдер айтылады. Екі жақ та бір-бірін сынап отырады.

Құда түсу

Сватовство. Издревле существующая, обязательная предсвадебная традиция казахского народа.

Отец юноши с близкими родственниками едут (иногда и без отца юноши) сватать девушку. Процесс сватовства был довольно непростым и интересным. Приезд сватов носит название «құда түсер».

Отец девушки, заранее извещенный о приезде сватов, приглашает своих родных и близких. Сватов торжественно принимают. После того как отец девушки дает «добро», обе стороны преподносят друг другу подарки, полагающиеся по традиции: «құда аттанар», «құда тарту», «ат байлар», «құйрық-бауыр асатар» и т. д. Самого главного представителя сватов называют «бас құда», отцов жениха и невесты — «бауыздау құда», т. е. самыми близкими.

«Бас құда» (главный сват) по традиции опекает девушку и после свадьбы. Она, став невесткой, будет его почитать, а он обязан всегда заботиться о ней.

«Құда түсу» — самый высокочтимый и значимый обычай, несущий в себе особый национальный колорит.

Kuda tusu

The matchmaking. It's an obligatory, remembered, existed since ancient times tradition of Kazakh nation.

A boy's father with close relatives goes to seek the hand of a girl (matchmakers may go without the boy's father). The procedure of matchmaking was rather complicated and entertaining. The arrival of matchmakers is called 'kuda tuser'.

A girl's father, advised on matchmakers' visit beforehand, next notifies his relatives and friends. Matchmakers are received solemnly. After the girl's father gives his consent, the both parties give each other presents required by the tradition: kuda attanar, kuda tartu, at bailar, kuiryk-bauyr, etc. The head representative of the matchmakers is called 'bas kuda' (bas means head, leading), and the fiance's and fiancée's fathers are called bauyzdau kuda, i.e. the closest.

Bas kuda (the head matchmaker) traditionally takes care of a girl after the wedding too. She will call him agateke (uncle), and he will be always responsible for her. His daughter-in-law respects him all of her life.

Kuda tusu is a mostly honored and significant toi (feast, holiday), bearing the specific color of this national tradition.

Бата аяқ

Бата аяқ (салт). Ұлдың атасы «бата аяқ» деп бір түйе, бір жылқы жібереді. (Ә.Диваев). Құда болған кісі екі жақтың келісімінен кейін жігіттің әкесі қыздың ауылына келіп «бата аяқ» өткізеді. Кейде мұны «сырға тағар» деп те атайды. Осы жолы екі жақ тойды өткізу мерзімі, кәде сыйлықтар, жөн-жора, қалың мал жөнінде келіседі. Мұны «баталасу» дейді. Батаның екі түрі бар:

1. Кесімді бата жасау, мал мөлшері, той уақыты, шығын мөлшері: алыс-беріс, келу-кету т.б.

2. Кесімсіз бата — мал саны, мүлік мөлшері кесілмейді. Жағдайға, уақытқа қарай кейін белгіленеді.

Ауқатты, елге есімі белгілі адамдар құдалығында «бас жақсы», «орта жақсы», «аяқ жақсы» деген ірі бағалы кәделер болады.

Бас жақсыға — боталы түйе, құлынды бие, жағалы киім, бағалы бұйым, алтын, күміс жамбылар жатады. Орта жақсыға — ең жақсы түйе не ат.

Аяқ жақсыға — ат, сиыр, қой т.б. жатады.

Бата аяқ

Окончательный договор между сватами. Получив согласие стать сватом, отец жениха едет в аул девушки и окончательно обговаривает срок свадьбы, количество калыма и ценных подарков. Эта часть сватовства называется «бата аяқ», а в некоторых местах — «сырға тағар» или «баталасу». Есть два вида такого договора.

1. «Кесімді бата» — окончательное решение, когда конкретно назначают дату проведения свадьбы, предстоящие затраты, количество передаваемого скота.

2. «Кесімсіз бата» — договор, при котором точное количество скота и объем затрат определяются позднее, с учетом обстоятельств и времени.

Между состоятельными, знатными людьми при сватовстве происходит обмен ценными подарками: «бас жақсы» — верблюд с верблюжонком, кобыла с жеребенком, ценная вещь либо слиток золота или серебра; «орта жақсы» — лучший верблюд или лошадь; «аяқ жақсы» — лошадь, корова, баран и т. п.

Bata ayak

The final agreement between the matchmakers. Once the agreement to become relatives-in-law has been reached, the boy's father visits the girl's aul and finally discusses with the girl's father the wedding date, the quantity of kalym, kade-zhora (presents, gifts). This part of matchmaking is called 'bata ayak', and in some regions 'syrga tagar' or 'batalasu'. There are two types of bata:

1. Kesimdi bata — the final decision — the wedding date, amount of expenses, quantity of livestock are fixed precisely.

2. Kesimiz bata — the exact amount of expenses, quantity of livestock are not fixed. It is done in accordance with circumstances and time.

Well-off, famous people while matchmaking exchanged big presents with each other: 'bes zhaksy' — a camel with a young of camel, a mare with a foal, some precious thing, or a bar of gold or silver, 'orta zhaksy' — the best horse or camel, 'ayak zhaksy' — a horse, cow, sheep, etc.

Құда тартар

Құда тартар (салт). Жол-жоралғылары, салт-дәстүрлері, түрлі ырымдары мен кәде түрлері өте көп. Солардың ішінде қыз алуға келген құдаларға жасалатын құрмет те аз емес. Сол сияқты олар тартатын күлкілі азап одан да көп. Олар «құдаларын құдайындай сыйлай» отырып, «құда тартар» кәделі дәстүрден аттап өтпейді. Бұл — ойын-күлкіге, сауыққа, сынға құрылған салт. Мұнда құда тартар кәдесін сұрай келген әйелдер бастаған топ құдаларға лап қояды да, оларды көкпар тартқандай тарта жөнеледі. Әрине, бұған қарулы жігіттер мен жас әйелдер араласады. Олар құдаларды теріс қаратып өгізге мінгізеді, «кірлеп кетіпті ғой» деп өзенге де апарып сүңгітеді, аяғын жоғары қаратып үйдің шаңырағына да асып қояды. Не керек, жұрт күлетін қиын да, кейде ерсі қимылдарға да барады. Бұған құдалар ашуланбайды. Қолынан келсе олар да құдағи жағына күш көрсетіп, оларды қоса құшақтай кетеді. Мұның өзі жұрттың көңілін көтеретін бір үлкен ойын-сауыққа ұласып кетеді.

Қазақтың құдалық, неке дәстүрін өткен ғасырда П. Маковецкий, Н. Гродеков, Л. Баллюзек, А. Левшин сияқты орыс зиялылары кең зерттеп, тамсана жазған.

Құда тартар

Как было отмечено, традиций и обрядов, касающихся сватовства, очень много. Во время увеселений проводится порой интересный обычай, называемый «құда тартар» (букв.: теревить сватов). Заключается он в том, что аульные женщины (подключаться могут и молодые парни) устраивают различные проделки над сватами. Когда те после угощения наслаждаются беседой, женщины вбегают и, требуя «құда тартар», бросаются на сватов и проделывают с ними разные каверзы: сажают задом наперед на быка и возят по аулу; укладывают на большой ковер и, ухватившись за края, подбрасывают вверх; или же связывают ноги свата арканом, другой конец аркана перебрасывают через шанырак и поднимают свата вверх ногами, и при этом теребят; или же его одежду незаметно пришивают к кошке, и, когда сват встает, кошка тянется за ним; тащат обливать водой или же наряжают в женское платье. Сваты должны откупаться от женщин небольшими подарками, но, в свою очередь, могут позволить себе разные вольности по отношению к ним. Никто не должен обижаться. Таким образом, свадебный обряд превращается в веселое и удивительное представление, в своего рода театр, где на суд зрителей выставляются изобретательность и изворотливость как одной, так и другой стороны, кому вскоре волею судеб предстоит стать родственниками.

Kuda tartar

As it was mentioned above, there is a great lot of matchmaking traditions and customs. In course of different kinds of entertainment an interesting custom, called 'kuda tartar' (*literally* 'pestering matchmakers'), is performed. It consists of the following: women of aul (there may be a few young men among them) play various tricks on the matchmakers. When the matchmakers after having meals are enjoying the conversation, women break in and demand 'kuda tartar'; they attack the matchmakers and play tricks on them: seat them back to front down on the bull and show around the aul, or put them onto a big carpet and, having grasped its edges, toss it up. Sometimes they tie the matchmakers' leg with one end of lasso, and the other end cast up to shanyrak (yurta's dome), lift the matchmaker up head over heels and jerk him; or unnoticeably stitch his clothes to koshma (the rug), and when the matchmaker gets up, koshma trails after him; he is being drenched with water or forced to be dressed in women's clothes. The matchmakers are to pay women off with presents, but in their turn they let themselves take liberties with these women. The matchmakers should not feel insulted. Thus, a matrimonial custom turns into an amazing performance, kind of theater, where to the judgement of spectators inventiveness and resourcefulness of both sides, destined to become relatives, is demonstrated.

Қалың мал

Қалың мал (дәстүр, кәде). «Мен ат-тон айыбымен қалың мал қайтартпақшы болдым ғой» (С. Көбеев). Құда түсу рәсімі келісілген соң дала заңы бойынша күйеу жағы «қалың мал» төлеуге тиіс. Бұл — қазақ, қазақ болғалы бұлжымаған ежелгі дәстүр. Оның мөлшері құдалардың дәрежесі мен дәулетіне байланысты екі жақ келісе отырып шешеді. «Бұрынғы кедейлер арасындағы қалың мал мөлшері 5-6 малмен тынса, ірі байлар арасында екі жүз, бес жүз, мың жылқыға дейін жеткен. Би мен байлар, хан мен төрелер арасында қалың мал үстіне «бес жақсы» деп аталатын бес түйеге қосып бір «жетім қыз» (күн), «аяқ жақсы» деп беретін үш түйеге қоса бір «еркек жетім» (құл) бергендігі кейбір деректер арқылы белгілі. Қалың малдың «қырық жеті», «отыз жетінің бүтіні», «отыз жеті», «отыз жетінің жартысы», «жақсылы отыз жеті», «жиырма жеті», «он жеті», «домалақ қалың мал», «домалақ бата» сияқты түрлері болған. (КСЭ, 6-том). Мұның сыртында той мал, сүт ақы, күйеу апаратын ілу, өлтірі апаратын, тағы басқа көптеген бағалы кәде, жоралар да болады. Бұған кеңес үкіметі кезінде «қызды малға сату» деп қара күйе жағылып келді. Ал шындығында қыздың жасауы «қалың мал» мөлшерінен кем болмаған. Демек, бұрынғы дала заңында бұл ескерілген сияқты.

Әрине, «қалың мал» құдалардың дәулетіне байланысты болған. Бұл істе әркім өз шама-шарқына қарай белгілеген. Бұрынғы заманда «қалың мал» байлық пен мырзалықтың дәрежесін әйгілейтін көріністің айғағы болғаны шындық. XIX ғасырдың алғашқы ширегінде Кіші жүзде Байсақал мен Орта жүзде Сапақ құда болған. Сонда Байсақалдың қызының «қалың малы» 500 жылқы болған. 300 жылқы — қара малы, 100 жылқы үйге кіргізер, 100 жылқы той малына кетіпті (М.Ж. Көпеев).

Қалың мал

После официальной части сватовства по обычаю казахов сторона жениха должна была уплатить калым, который выплачивался в основном скотом. Его размеры зависели от достатка и состояния сватающихся. Если среди бедных сватов калым ограничивался 5-6 головами скота, то между крупными баями он составлял от 200-500 до тысячи лошадей.

Помимо этого, учитывался скот для угощения на свадьбе, дары за молоко матери невесты («сүт ақы»), усопшим и живым («өлтірі»), подарки со стороны жениха («қаде») и множество других даров по обычаю. В годы советской власти, как могли, чернили эти традиции и обычаи, говоря, что девушек меняют на скот. А ведь приданое («жасау») девушки обычно не уступало по своим размерам калыму.

Объем калыма зависит от состоятельности сватов. Если калым состоит из 10 голов рогатого скота, он называется «дөңгелек қалың», то есть «округленный калым», если мелкая живность заменяется на 1-2 лошадей — «балама қалың» — «замененный» калым.

В процедуре уплаты калыма есть свои нерушимые правила. Одна лошадь вручается конюхам, что называется «құрықбау», один баран отдается чабану — «қосақбау». При благословении также вручается скот — «келін тілі» (букв.: язык невестки). Этот дар платится по поверью за здоровье дочери, если его не сделать, то будущая сноха может потерять дар речи.

Kalyn mal

Kalym. Once the formal part of the matchmaking was over, according to the Kazakh custom, the fiancée's side was to pay kalyn mal, which at old times was basically paid by livestock. Its quantity depended on wealth and property of the matchmakers. If kalym between poor matchmakers was limited to 5-6 heads, between prominent bairs (noblemen possessing lands and abundance of livestock) it amounted from 200-500 to 1000 horses.

Apart from that, the following was estimated: livestock for the wedding feast, presents for mother's milk (sut aky), for dead and alive (oli-tiri), 'kade' from the fiancée's side, and many other traditional presents. In times of Soviet Union these traditions and customs were extremely blackened, saying that girls were exchanged for livestock. But a girl's dowry (zhasau) was not in the least poorer than the amount of kalym.

As it was noted before, the quantity of kalym depends on the matchmakers' wealth. If kalym includes 10 heads of neat cattle, it is called 'dongelek kalyn', i.e. 'roughly estimated' kalym, if small cattle is replaced by 1 or 2 horses — 'balama kalyn' — 'replaced' kalym. If instead of his passed-on fiancée the fiancée marries baldyz (the fiancée's sister), he pays '27' 'olky kalyn', which means the same quantity of cattle additionally.

In kalym payment procedure there are some inviolable regulations. One horse is given to stablemen, and it is called 'kurykbau', one sheep is given to chaban (the shepherd), and it is called 'kosakbau'. When giving the blessing, some livestock is also given — 'kelin tili' (daughter's-in-law tongue). 'Kelin tili' is paid for the daughter's health according to the custom, if 'kelin tili' is neglected, the future daughter-in-law may get speechless).

Балдыз қалың

Кейде қалыңдық қайтыс болатын жайлар кездеседі. Мұндайда қалың малын төлеген болса, онда сол үйдің екінші қызын алуға құқы бар. Егер ер жігіт қалыңдығына ұрын барып, ол үйдің басқа қызы болмаса, төлеген малдың жартысы қайтарылады. Егер бұрынғы қалыңдығына ұрын барған күйеу енді балдызын алатын болса, онда бұрынғының үстіне «балдыз қалың» төлеуге тиіс. Оған түйе бастатқан бір тоғыз қосылады. Күйеу бұрынғы қалыңдығына ұрын келмеген болса, «балдыз қалың» төленбейді.

Балдыз қалың

Калым за младшую сестру невесты. Если невеста, не успев выйти замуж, преждевременно умирает, а калым выплачен (обычно его выплачивают заранее), жених может взять в жены сестру умершей. Если жигит устраивал тайные свидания, а сестры у покойной нет, половина уплаченного калыма возвращается. Если же он ходил к невесте на свидания, а после ее смерти женится на ее сестренке (балдыз), то обязан уплатить дополнительный калым, называемый «балдыз қалың». Если жених не навещал невесту, «балдыз қалың» не платится.

Baldyz kalyn

Kalym for the fiancée's sister. If the fiancée dies before getting married, and kalym is already paid (it is usually paid beforehand), the fiance may marry the deceased girl's sister. If zhigit and the girl dated secretly (uryn baru), and there is no successor (her sister), then half of the paid kalym is returned. If he dated her, and after her death marries her sister (baldyz), then the fiance is to pay additional kalym, which is called 'baldyz kalyn'. But, if zhigit did not date with his sweetheart, 'baldyz kalyn' is not paid.

Киім тігу

Киім тігу салты бойынша барған құда-құдағилар түні бойы ұйықтамаулары керек. «Жақсы тамақ қалғанша, жаман қарын жарылсын» деп, құдалардың бергенін жей беру керек. Ұйықтауға болмайды. Егер ұйықтап кетсе, киімін құдалардың бірі тігіп тастап, айып төлеттіреді. Сол үшін ішіп-жеуге де, ұйқыға да, өлең айтысуға да шыдау керек. (А. Жүнісұлы).

Киім тігу

Прибывшие сваты и свахи не должны ложиться спать, пока не отведают угощения, приготовленного к их приезду. Если кто-то из прибывших, не выдержав, засыпает, то одежду уснувшего свата тут же пришивают к подушке, одеялу, ковру, кошме и т. п., а заснувший должен уплатить штраф («айып»). Сваты проходят все испытания на выдержку.

Kiim tigu

The arrived matchmakers (both men and women) must not fall asleep until they tasted the food their matchmakers served for them. If somebody of those who arrived happens to fall asleep, his clothes are immediately stitched to a pillow, blanket, carpet, koshma, etc., and in order to get free he is to pay the penalty (aiyp). The matchmakers must go through all the trials for their efficacy.

Киіт

Киіт (дәстүр). «Құдалық белгісі — киіт, қоныс белгісі — бейіт» (мақал). Құдалықтың негізгі белгісі — киіт және олардың арасында жүретін, соған лайықталған сый-сияпат, мал, киім, мүлік. Ол құдалар дәрежесіне, дәулетіне байланысты әртүрлі болып келеді. Мысалы, бұрын құндыз жағалы тон, қасқыр ішік, кілем тағы басқа қымбат бұйымдар, киімдер мен заттар, жүздеген мал (жылқы, түйе, қой) берілген. Жоғарыда айтылған Байсақал құдаларына: «Өздерің жүз болып келмей елу болып келген екенсіңдер», — деп, әрқайсысына

